

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

**Циклова комісія соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін
та фізичної підготовки**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Історія України та української культури»
обов'язкових компонент
освітньо-професійного програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
Аеронавігація**

за темою «Стародавня і середньовічна історія та культура України»

Кременчук 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Методичною радою Кременчуцького
льотного коледжу Харківського
національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 28.08.2023 р. № _1_

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.23 № 7

Розглянуто на засіданні циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних
дисциплін та фізичної підготовки, протокол від 28.08.2023 р. № _1_

Розробник: викладач циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних
дисциплін та фізичної підготовки, викладач-методист, доктор філософії
Кірюхіна М.В.

Рецензенти:

1. Викладач Кременчуцького національного університету ім.
М.Остроградського, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
психології, педагогіки та філософії Сошенко С.М.
2. Викладач циклової комісії економіки та управління Кременчуцького
льотного коледжу ХНУВС, кандидат педагогічних наук, викладач вищої
категорії, викладач-методист Носач І.В.

План лекції

1. Прадавня історія України: від появи людини до утворення Давньоруської держави.
2. Київська Русь та Галицько-Волинське князівство.
3. Культурні процеси на українських землях у давню добу та епоху середньовіччя.

Мета: Ознайомити здобувачів з основними етапами розвитку суспільства на українських землях у добу первісного ладу, розглянути причини виникнення Київської Русі, її політичні та культурні здобутки. Визначити наслідки доби феодального роздроблення та монгольської навали, зміни у стані української культури.

Рекомендована література:

1. Основна:

- 1.1. Багацький В.В. Історія України: Підручник. Київ: «Алерга». 2010.
- 1.2. Бойко А.Д. Історія України: Підручник. Київ: «Академія». 2008.
- 1.3. Гісем О.В. Історія України: Підручник. Харків: «Ранок». 2010.
- 1.4. Литвин В.М. Історія України: Підручник. Київ: «Знання». 2006.
- 1.5. Нартов В.В. Історія України з давніх-давен до сьогодення. Харків: Книжковий клуб. 2006.
- 1.6. Рибалка І.К. Історія України: Підручник. Харків: «Основа». 2005.
- 1.7. Антонович Д. Українська культура. Київ: «Либідь», 2003.
- 1.8. Дещинський Л.Є., Терський С.В., Зінкевич Р.Д., Денісов Я.Я. Історія української та зарубіжної культури. Підручник. Львів: Видавництво «Бескид Біт», 2008.
- 1.9. Черепанов С. Українська культура. Львів. «Світ», 2004.
- 1.10. Яртись Н., Мельник В. Лекції з історії світової та вітчизняної культури. Львів: «Світ», 2005.

2. Додаткова:

- 2.1. Грушевський М. Історія України: Підручник. Київ: «Варта», 2003.
- 2.2. Ліщинський Л.Е. Історія України та її державності. Київ: «Каравела», 2006.
- 2.3. Світлична В.В. Історія України: Підручник. Київ: «Каравела», 2006.
- 2.4. Сливка І. Історія України: Підручник. Львів: «Світ», 2003.
- 2.5. Абрамович С. Світова та українська культура. Львів: «Світ», 2004.

2.6 Бокань В., Польовий Л. Історія української культури. Навчальний посібник. Київ. МАУП, 2001.

Текст лекції

1. Прадавня історія України: від появи людини до утворення Давньоруської держави.

На території України населення жило вже в добу палеоліту (стародавнього кам'яного віку). Однак безпосереднім субстратом (основним складником) слов'ян стали трипільці, що жили в постійних оселях в IV - II тис. до н.е. по Дніпру, Дністру.

В Північному Причорномор'ї жили кіммерійці, а під кінець VII ст. до н.е. сюди прибули скіфи. Останні витіснили кіммерійців з Північного Причорномор'я до Малої Азії. Прибувши з Ірану, скіфи жили в степах Східної Європи по сусідству з кіммерійцями. Геродот (батько історії) поділив скіфів на 4 групи: царські, кочові, скіфи-хлібороби і скіфи-орачі. Останні були автохтонного походження, нащадками трипільців, протослов'янами, що населяли території між Дніпром і Дністром, та були завойовані скіфами.

У II ст. до н.е. скіфів витіснили в Крим та за Дністер і Дунай споріднені за мовою із скіфами сармати, які жили на схід від Дону, у степах над нижньою Волгою і рікою Урал і в II ст. до н.е. почали масове переселення в Північне Причорномор'я, утворивши великий союз племен на чолі з сарматським племенем аланів. Їх панівне становище скінчилося в III ст. н.е., коли на них напали готи.

Грецькі та римські колонії в Північному Причорномор'ї, як і Римська Імперія в цілому, були послаблені нападом готів у III ст., а остаточно її розпад спричинив напад гунів у другій половині IV ст. н.е., коли почалась так звана доба великого переселення народів і коли предки слов'ян – анти – створили своє політичне об'єднання племен.

Тюрксько-монгольська орда гунів зайняла краї над Нижньою Волгою, перемогла аланів над Доном, а тоді і готську державу. Коли їх королем став Аттіла (існує думка, що він «українського» походження і його справжнє прізвище Гатило), вони захопили землі від Каспійського моря до Рейну і Альп. Їх поразка у Королівстві Франків (нинішній Франції) зупинила цю експансію. У 453 р. Аттіла помер, а держава гунів розпалась.

Анти (східні слов'яни) були нашими предками. Вони мали своїх князів і державу. Анти вперше згадуються у письмових джерелах у зв'язку з

боротьбою проти готів, що в II ст. н.е. прибули на наші землі з-під Балтійського моря (з пониззя Вісли).

Анти були нащадками населення трипільської культури. Вони жили між Віслою, Карпатами, Прип'яттю і Дніпром, згодом доходили до Дону і Чорного моря. Анти не підпорядковувались владі однієї людини, а всі справи вирішували на вічі. Вони ходили походами на Візантію, аж до Константинополя.

Болгари – племена тюркського походження, які жили у VI ст. між нижнім Доном і Волгою. Частина цих племен переселилась і заснувала свою державу на Дунаї, де ослов'янилась.

Після болгар у середині VI ст. авари – тюркська (монгольська) орда – пройшли півднем наших земель, прибувши з-за Каспійського моря, і поселившись над Азовським морем та далі на захід, напали на антів.

Між Дунаєм і його протокою Тисою ними було збудовано 9 сильних військових укріплень (рови, вали), звідки понад 200 років авари нападали на Візантію, Королівство Франків. Анти боролись проти Візантії і Аварського Каганату. Біля 800 року н.е. франки перемогли аварів, і їх держава розпалась. Ще раніше, у 602 році розпалась держава антів, далі у письмових джерелах в основному зустрічаються згадки про слов'ян і Русь.

Арабські джерела згадують про союзи слов'янських племен – об'єднання русів ще до утворення Київської Русі – Куяба – Київ, Славія – слов'яни в Новгороді над озером Ільмень, Артанію – околицтво Азовського моря (Тмутараканське князівство) або Хорватію (Харутанію) – нинішню Галичину чи Волинь. У 1982 р. було відзначено 1500-річчя м. Києва. Таким чином, у V ст. вже існувало місто Київ, була своя державність. Слов'яни жили родами, племенами.

Переказ про заснування Києва трьома братами записав вірменський літописець в VII ст. Цей переказ є також в давньоруському літописі. Деяким слов'янським племенам доводилось платити данину хазарам. З середини VII ст. тюркська орда хазар перемогла болгар і над Нижньою Волгою заснувала державу із столицею Ітіль (від Каспійського моря, Нижньої Волги до Азовського моря, включаючи Таманський півострів і значну частину Криму).

300-річне існування хазарської держави не допускало нападу на слов'ян азійських орд. За цей час лише дві орди прорвались в руські степи – з Уралу мадяри (фінського походження, які на Дунаї заснували свою державу) і печеніги (тюркського походження), що прогнали звідти мадярів, зайняли Причорноморські степи і довго загрожували руському населенню. Перший їх

напад на Русь відбувся у 915 році, останній – у 1036 р. Звільнили полян від цієї залежності Аскольд і Дір, а інші племена – князь Олег.

Ненауковою є версія про нормандське походження держави і слова Русь, генезис якої походить не з варягів, а з антських князів Божа, Мезамира, Андрагоста. Ще до приходу норманів слов'яни мали міста (Київ і ін.), своїх князів, якими були Кий, Щек і Хорив та їх сестра Либідь, свою державність (держава антів, державні об'єднання слов'янських племен тощо). І слова Русь, Руса – слов'янського походження.

Давньоруський літопис вживає назву Русь спершу до таких слов'янських племен як поляни, що жили на Київщині, згодом до сусідніх територій і їх населення – Чернігівщини й Переяславщини (Лівобережжя), а ще пізніше галицько-волинських земель (отже приблизно сучасної України). Північно-східні землі були приєднані до Київської держави дещо пізніше і їх називали Ростово-Суздальською Руссю.

2. Київська Русь та Галицько-Волинське князівство.

Київська Русь займала вигідне географічне положення. Велику роль у Київській Русі відігравали вже перші князі: Аскольд, що звільнив слов'ян від зовнішніх ворогів; Олег, що підняв авторитет держави, здійснив похід на Константинополь і був мудрим і хитрим правителем, за що народ прозвав його Віщим; Ігор і його походи на Грецію, в краї Каспійського моря та за Кавказькі гори, де вів битви з персами та арабами; Ольга, яка перша прийняла християнство під ім'ям Олена; Святослав, що звільнив з-під хазар в'ятичів на Оці, підкорив на Північному Кавказі ясів (осетинів) і касогів (адигейців), його походи на Болгарію.

Однак найбільшої могутності Русь досягла в результаті мудрої державної діяльності Володимира Великого (978-1015 рр.) та Ярослава Мудрого (1019-1054 рр.).

Володимир Великий приєднав до Київської Русі землі над західним Бугом і збудував Берест'є (Брест), а також об'єднав теперішні Галичину і Холмщину; будував міста, в т.ч. два найбільші: Перемишль і Черевен (тепер с. Черемно на Холмщині). На Волзі Володимир об'єднав всі слов'янські землі. Діяльність Володимира була кульмінаційним пунктом історичного розвитку Київської Русі.

Володимир Великий через хрещення Русі підняв значення свого роду. Він хотів взяти за жінку сестру грецьких царів Анну. Після походу Володимира у Крим, на місто Корсунь-Херсонес (біля сучасного Севастополя)

грецькі царі дали Анну Володимиру за жінку. Володимир охрестився, у 988 р. охрестив Русь, як грецькі царі, прийняв золоту корону.

Син Володимира новгородський князь Ярослав Мудрий (1019-1054 рр.) розбудував Київ: звів Золоті ворота, церкву святої Софії. В 1039 р. заснував митрополію у Києві. Ярослав ходив походами проти Польщі, за р. Сян, до Балтійського моря і там заснував м. Юріїв (тепер Тарту) в Естонії. Ярослав розбив печенігів, в 1043 р. зробив останній похід на Царгород і на косогів.

Через Київську Русь проходив важливий торговий шлях «із варяг у греки», який на той час був одним з головних міжнародних торгових шляхів до Середземномор'я, що було центром світової торгівлі того часу. Значно розширились міжнародні зв'язки Київської Русі часів Ярослава Мудрого з країнами Західної Європи. Його донька Анна була одружена з французьким королем Генріхом; друга донька стала дружиною норвезького князя; один син мав дружину з Німеччини, другий – грецьку царівну. Перед смертю у 76 років, Ярослав скликав своїх синів і поділив державу між ними.

Занепад Київської Русі мав внутрішні і зовнішні причини. Сини Ярослава Мудрого почали боротьбу між собою, а тим часом на Русь напали з далеких азіатських степів половці. З'їзд у Любечі під Києвом поділив Україну на князівства: Київське, на лівому березі Дніпра – Чернігівське і Переяславське; над Прип'яттю – Турово-Пінське, на заході – над Бугом – Волинське; над Дністром і Сяном – Галицьке.

У 1113 р. в Києві почалось повстання, народ запросив княжити Володимира Мономаха (1113-1125 рр.). Він здійснив походи на половців, об'їхав всю державу від Чорного моря на Півдні до Балтійського – на Півночі, написав високоморальний твір «Поучення дітям».

Київська Русь у цей період мала добрі зв'язки з Європою: дружина Володимира Мономаха була з Англії, син одружився з шведською королівною, дочки вийшли заміж за князів Данії та Норвегії; онуком Мономаха був славний датський король Вальдемар – названий на честь діда.

Шостий син Володимира Мономаха – Юрій Довгорукий – заснував Москву, Суздаль, Володимир на Клязьмі. Його сини вороже ставились до Києва, хотіли його зруйнування, щоб підняти значення Північно-Східних земель. У 1169 р. онук Володимира Мономаха, син Юрія Довгорукого Андрій, суздальський князь, оточив Київ, захопив та пограбував його. Столицю він переніс у Володимир, поселившись у приміському замку в Боголюбова.

Вперше татаро-монголи з'явилися біля кордонів Русі в 1223 р. Вони напали на половців, які звернулися за допомогою до руських князів. Страшної

поразки зазнали руські і половецькі дружини в битві, що відбулась на р. Калка. Лише два галицьких князя – Данило Галицький і Мстислав Удалий зуміли врятуватися втечею. Але ординці не пішли далі на Русь, а повернули назад, в Азію і кільканадцять років не нападали на Русь. Тільки після завоювання Північно-Східної Русі орди хана Батия в 1239 р. спустошили Переяславщину, Чернігівщину і восени 1240 р. оточили Київ. 7 грудня 1240 р. хан Батий узяв Київ. В різних джерелах згадується про хоробрість і мужність киян, яких очолював галицький воєвода Дмитро.

Після взяття Києва татаро-монголи вторглись у Галицько-Волинське князівство, а потім рушили на Польщу, Угорщину, Чехію. Весною 1242 р. Батий пішов назад через Русь і вдруге взяв і спалив Київ.

Батий утворив величезну державу – Золоту Орду. Київська, Переяславська, Чернігово-Сіверська землі увійшли до складу західних володінь Золотої Орди.

На землях Південно-Західної Русі татаро-монгольське іго тривало понад 120 років і супроводжувалось героїчною боротьбою поневоленого народу. Майже ціле століття саме Галицько-Волинська держава зберігала своє становище великої однорідної території і стала головним політичним центром для всієї Русі.

Після вторгнення монгольських завойовників більшість князівств Київської Русі припиняє існування. Єдиним центром, що на деякий час зберіг самостійність, було Галицько-Волинське князівство.

Це князівство утворилося наприкінці XII ст. внаслідок об'єднання Волині і Галичини волинським князем Романом Мстиславичем. До того Волинське і Галицьке князівства розвивалися як окремі території. В кожній з них існував ряд більш дрібних князівств, між якими точилися феодалні уособиці. Ослаблення князівської влади сприяло посиленню в цих землях ролі віча – загального зібрання мешканців кожного міста. Вічеві зібрання скликалися за сигналом дзвону. Нерідко на них приймалися ухвали про вигнання чи закликання князів, оголошення війни чи укладення миру.

Ще однією особливістю цих земель було географічне положення. З одного боку, вони були більш віддаленими від південних і східних – степових – кордонів Русі, ніж Чернігівщина, Переяславщина і Київщина. Завдяки цьому Волинь і Галичина майже не зазнавали набігів кочовиків – печенігів і половців. Це давало сприятливі можливості для розвитку господарства.

Найбільш розвиненими серед ремесел були зброярське і ювелірне. Крім того, Галичина була важливим центром виробництва солі, яку продавали і

до Західної Європи, і в інші князівства Русі. Через територію князівства проходили важливі торгівельні шляхи – з Регенсбурга до Києва і зі Скандинавії й Прибалтики на Балкани до Константинополя.

Розвиток ремесла і торгівлі сприяв піднесенню міст. Найбільшими центрами з них стали Галич, Володимир, Перемишль, Дорогочин, Луцьк, Берестя.

Проте географічне становище мало і деякі негативні моменти. Сусідніми з Галичиною державами були Угорщина та Польща – на той час досить сильні королівства. Їхні правителі прагнули розширити власні території за рахунок Галицького князівства. У своїй боротьбі проти галицьких князів Угорщина та Польща неодноразово зверталися до галицького боярства. Бояри надавали цю підтримку, сподіваючись на взаємін отримувати нові привілеї, які обмежували верховну державну владу і збільшували права феодалів.

Оскільки політично безпринципні боярські угруповання йшли на угоди з угорськими феодалами, які прагнули захопити землі Русі, боротьба князів проти боярства, за об'єднання Галичини і Волині набирала характеру визвольної війни за державну незалежність. У цій боротьбі князі спиралися як на частину дрібного і середнього боярства, яке потерпало від свавілля великих землевласників, так і на підтримку широких верств населення міст і сіл – купців (оскільки для ведення торгівлі необхідно було перш за все припинити воєнні конфлікти), ремісників, селянських громад.

Ця боротьба розгорнулася після смерті Романа Мстиславича, який загинув у 1205 р. Користуючись тим, що його сини Данило і Василько за віком ще не могли княжити, бояри почали запрошувати князів з інших земель – „опікунів” престолу. У 1213 р. в Галицько-Волинському князівстві стався унікальний для часів Київської Русі випадок – князем тут було проголошено не когось із Рюриковичів, а місцевого боярина Володислава Кормільчича.

В 1214 р. Галич – столицю князівства – було захоплено угорцями. Боротьба Данила за повернення до свого міста тривала майже чверть століття. Лише в 1238 р. він зміг утвердитися в Галичі, передавши Волинь молодшому братові Васильку. Після цього князь почав створювати з вірних бояр центральний апарат управління. Головними княжими службовцями були двірський (заступник князя з військових, адміністративних і судових справах) і печатник (охоронець державної печатки – міністр іноземних справ).

Але дуже швидко Данило Галицький зустрівся з новими противниками.

Вже в тому ж 1238 р. він вступив у конфлікт із лицарями Тевтонського ордену, які спробували захопити частину земель Галичини. А після перемоги над німецькими лицарями перед Галицько-Волинським князівством виник значно серйозніший ворог – монголо-татарські завойовники.

Данило Галицький намагався зупинити просунення монгольських завойовників, використовуючи як військові засоби (будівництво фортець), так і дипломатичні (пошук союзників у Західній Європі). Але спроба організувати сильний союз проти ординців не вдалася.

Після смерті Данила за деякий час відбувається розпад князівства. У 1340 р. землі Галичини були захоплені Польщею. Волинь у другій половині XIV ст. перейшла до складу Великого князівства Литовського.

3. Культурні процеси на українських землях у давню добу та епоху середньовіччя.

Культура Київської Русі постала на ґрунті матеріальних та духовних здобутків тих народів, що протягом попередніх тисячоліть заселяли нашу землю. Часті міграції населення, які відбувалися в стародавні часи на її теренах, сприяли жвавому культурному обміну між народами. Але водночас вони призводили й до значної руйнації окремих культурних утворень, які інколи й зовсім зникали внаслідок асиміляції або знищення. З усього розмаїття матеріальних та духовних надбань прийдешніх народів відбиралися ті, що найбільшою мірою відповідали кліматичним і геополітичним умовам існування на нашій землі, що засвоювалися корінними мешканцями цих земель і що відповідали загальносвітовим тенденціям культурного розвитку. Зрештою, це й утворило самобутню вітчизняну культуру, зумовило її неповторне обличчя.

Культура часів Київської Русі не була явищем однорідним, уніфікованим для всіх регіонів держави, що обіймала великі території від Білого до Чорного морів. Різні умови господарювання на півдні й півночі, в лісовій і лісостеповій зонах вимагали специфічних знань, умінь, навичок. В залежності від цих умов розвивалися й самі сільськогосподарські технології: традиційне підсічне землеробство зберігалося в лісовій зоні та на півночі, а в лісостепах розвивалася більш прогресивна трипільна система.

За тогочасних умов необхідні господарські знання втілювалися й передавалися від покоління до покоління разом із синкретичним комплексом язичницьких вірувань, свят, обрядів. Християнські звичаї, які поступово входили в культурний обіг, змінювали вихідні засади світогляду русичів, але

цей процес ішов повільно й не носив однолінійного характеру. Вельми показовою ілюстрацією розбіжностей у релігійних уявленнях населення різних регіонів Київської Русі може служити поховальний обряд, який суттєво відрізнявся навіть у найближчих сусідів, що складали етнічне ядро держави — у полян та у древлян. Поляни ховали небіжчиків під невеликими курганами, закопуючи разом із тілом і звичні ужиткові речі покійного, їжу в горщиках тощо. Древліани спалювали тіло на погребальному вогнищі, куди також потрапляли знаряддя праці, зброя, інші необхідні в повсякденному житті предмети. Відмінності в способі поховання свідчать не лише про залишки язичницьких вірувань, «стихійного матеріалізму» прабатьківських звичаїв, а й про принципи розходження в уявленнях про потойбічний світ і про подальшу долю душі.

Протягом тисячолітньої історії християнства на Русі церква послідовно й неухильно викорінювала залишки язичницьких культів, проте навіть у XIX і в XX столітті в різних регіонах України, Білорусі й Росії вони доволі чітко виявлялися серед населення. Така стійка прихильність східних слов'ян прабатьківським «марновірствам» є свідченням не стільки консерватизму суспільної свідомості, скільки доказом на користь практичного сенсу, який криється для народу за кожною з подій сакрального календаря. Так, наприклад, старозавітне свято на честь давньоєврейських полководців і царів з родини Маккавеїв, що очолювали свій народ під час переможної війни з Сирією, в Україні й зараз відзначається як день, коли треба провіювати мак (1 серпня за старим стилем).

Змінивши світоглядні засади щодо вищого пантеону язичницьких богів, кожний із яких в народній свідомості знайшов свого відповідника в тому чи іншому образі християнської міфології, православна релігія не мала можливості вплинути на народні уявлення про нижчі, але вельми важливі у вирішенні повсякденних проблем сили природи, оскільки не мало їм адекватних відповідників. Домовики, польовики, лісовики, русалки, мавки, інші злі й добрі духи продовжували сповнювати народну уяву, оскільки виникли на певному місцевому ґрунті й були тісно пов'язані з природними умовами, в яких доводилося жити й господарювати людям. Ці уявлення, або демонологія, на обширних теренах Київської Русі мали вельми строкатий характер і поповнювали скарбницю народнопоетичної творчості, забезпечуючи розвиток казкового й пісенного жанрів **фольклору**.

Слід зазначити, що фольклор у Давній Русі, як і пізніше, слугував не тільки засобом передачі інформації. Йому належала й ритуально-магічна

функція. Виконання фольклорних творів супроводжувалося музикою, танцями й у цілому мало характер урочистих і видовищних обрядових дій, що, поступово втрачаючи релігійне значення, продовжували вдовольняти естетичні й моральні потреби людей. Такі обряди пов'язували життя кожної окремої людини з одвічними традиціями народу, залучали особу до кола спільних громадських інтересів, сповнювали її вчинки високим моральним змістом і почуттям відповідальності перед минулими й майбутніми поколіннями, адже народні звичаї сприймалися як необхідні й незмінні.

Саме через це великого значення й розвитку набуває в Київській Русі **обрядова й календарна поезія**. В поєднанні зі співами й ритуальними діями вона супроводжувала людей у повсякденних господарських справах: передувала початку календарних польових робіт (сівба, косовиця, жнива тощо) або пов'язувалася зі щорічними астрономічними датами, важливими для землеробства (колядки, веснянки, гаївки й под.). Важливі події в житті окремої людини також не обходилися без поетичного супроводу. Існувала розгалужена система жанрів родильної, весільної, поховальної обрядової поезії. Якщо ритуал був пов'язаний із їжою, кожна з ритуальних страв супроводжувалася підблюдними піснями.

Музичним супроводом частіше за все служила гра на рожку, сопілці, гудку, гусях. Особливою любов'ю в південній частині Русі користувалися струнні інструменти. В наших землях вони з'явилися під безпосереднім впливом культури міст античного Причорномор'я. Проте, запозичені в греків, інструменти вдосконалювалися відповідно до слов'янських смаків і уподобань і згодом перетворилися на популярні протягом багатьох століть бандуру й цимбали.

Пісні, музика й танці супроводжували давніх русичів і під час розваг та відпочинку. Князі й представники заможних верств населення запрошували на пири професійних співаків та акторів, яких інколи й постійно тримали при своїх дворах. Але переважна частина професійних виконавців, згуртувавшись у невеликі колективи, вела мандрівний спосіб життя, виступаючи в різних містах на ринковій площі (торжищі). Таких акторів називали скоморохами. Проте й скоморошництво не було суто руським явищем. Воно було запозичене з Візантії й відбивало загальносвітові тенденції в розвитку середньовічної культури через свій генетичний зв'язок із творчістю жонглерів і гістрів у Західній Європі. Однак на європейському сході це явище набуло специфічних національних рис, що робить його ознакою суто руської культури.

Великого розвитку і значення в культурі Київській Русі набула

література. Сама її поява була наслідком прийняття християнства, яке принесло на нашу землю загальнослов'янську писемність. Власна писемність існувала в руських землях ще в дохристиянську добу, однак, її пам'ятки, що виконувалися чи то у вигляді вузликового письма, чи то як «черти і рези» на бересті й дерев'яних дошках не збереглися. Проте писемність за християнської доби одразу ж набуває жвавого розвитку, незважаючи на те, що книги коштували дуже дорого, адже виконувалися на пергаменті вручну протягом тривалого часу.

Новий слов'янський алфавіт було створено «солунськими братами» Кирилом (Костянтином) та Мефодієм, монахами з Болгарії, які взяли за зразок грецьку абетку. Переписувачі книжок використовували **три різновиди письма**: устав - каліграфічне письмо, напівустав - з елементами округлення букв, та найближчий до сучасного письма від руки – скоропис. Книжковою справою займалися спеціальні майстерні при монастирях. Зважаючи на цінність книг, замовниками їх могли бути лише дуже забезпечені люди: князі та високі бояри. Спочатку виконувалися переклади біблійних текстів, що у вигляді «ізборників» та молитовників потрапляли в приватні бібліотеки.

Існував попит і на **світську літературу**, яку спочатку також перекладали з грецької. За змістом перекладна світська література поділялася на військову: «Олександрія», «Троянська війна», «Девгенієво діяння»; природничу: «Фізіолог», «Шестиднів», «Християнська топографія»; повчальну, куди входили вислови й афоризми з біблії стародавніх філософів на моральні теми: збірки «Бджол», бо як нектар із різних квітів у книгу було зібрано мудрість з різноманітних джерел.

Досить швидко з'являються і **оригінальні літературні твори**. В першу чергу, до таких відносяться літописи. Це історичні твори про події й факти, подані в хронологічному порядку за роками. Кожний річний запис починався словами «В літо», звідки й назва жанру. Літописи створювалися на підставі різноманітних джерел, однак, оскільки укладачами таких хронік майже завжди були монахи (чорноризці), в першу чергу, вони намагалися спиратися на Біблію, а тому дуже часто розпочинали опис подій із створення світу й короткого переказу Святого письма та основних його подій: про перших людей, Великий потоп, розселення синів Ноя по світу тощо.

Перші давньоруські **літописи** з'явилися вже на початку XI ст. Найдавніші з них: Київський (1037 р.), Києво-Печерський (1073 р.), Новгородський (1079 р.), що відомі за згадками, але до наших часів не збереглися. Вони створили Початкове, або Києво-Печерське зведення (1093

р.), з якого виникла «Повість временних літ». Цю «Повість» було укладено біля 1110 р., імовірно, ченцем Печерської лаври преподобним Нестором. Твір дійшов до нас у двох списках: Іпатіївському та Лаврентіївському (за назвами монастирів у Росії, де в XVIII ст. їх було виявлено істориками). Дві версії цієї пам'ятки дещо відрізняються за змістом і пафосом, але в українській історіографії віддають перевагу Іпатіївському списку, як більш автентичному, прокиївському, не спотвореному пізнішими промосковськими редакціями.

«Повість временних літ» показово втілює найсуттєвіші риси, притаманні всій давньоруській літературі: релігійність, патріотизм, моралізаторський характер. Релігійний смисл твору містить вже сама його назва. «Времінний», тобто прохідний, недовговічний характер мають усі події земного світу. Тому літописець не надає їм надзвичайного значення, не коментує, адже все на землі знаходиться під пильним оком Бога і не потребує людської оцінки. Однак укладач не може втриматися там, де йдеться про християнські цінності, а одже, і сам добір відомостей, і їх висвітлення підпорядковує благородній меті пропаганди християнства й зображення його переваг над язичництвом. Та, лишаючись патріотом своєї землі, літописець не може не виявити своєї симпатії співвітчизникам. У подробицях, із ледь прихованим захопленням сповіщає він про вдалі походи київських язичницьких дружин проти християнського Константинополя й про розміри дані, яку мали сплачувати русичам імператори.

Аналізуючи зміст «Повісті», можна зазначити, що вона дає всі підстави вважати доконаним факт існування на території Київської Русі єдиної нації. Її формування сучасними соціологами вважається завершеним із появою національної самосвідомості як загального для певного етносу світогляду, що віддзеркалює спільні економічні, політичні, духовні прагнення, й відокремлює «своє» від «чужого» в історичній перспективі: в проєкціях минулого й майбутнього. За часів середньовіччя такі проєкції потребували релігійного обґрунтування, а тому укладач «Повісті» багато уваги приділяє саме витокам слов'янського християнства, проте неодноразово торкається й власне етнічних проблем. Він зазначає: «А словінський народ і руський – один. Від варягів – бо прозвалися руссю, а раніше були словіни; хоч і полянами називалися, але мова була словінська. Полянами прозивалися, оскільки в полі сиділи, а були одного народу словінського».

Якщо врахувати, що сам літописець неодноразово поділяв автохтонні племена слов'ян Київської Русі на древлян, полян, уличів, тіверців і под., стає очевидним, що цей поділ не відіграв для нього суттєвого значення при

вирішенні питання про національну сутність Руської держави. У більш пізні часи подібне вирішення проблеми першоджерел національних культур слов'янських народів породжувало на дещо іншому історичному тлі ідеї слов'янофілів, кирило-мефодіївців та ін. Проте, за часів середньовіччя, коли для більшості європейських народів сама постановка питання про власну етнічну приналежність була ще попереду, такі погляди мали, поза сумнівами, суто прогресивний характер.

Події вітчизняної історії відкриваються в «Повісті временних літ» 852 роком, від якого автор містить вже не виклад біблійних оповідей та легенд, а відомості про військові операції Русі, діяльність князів, заснування Києва та ін. У літопис входять життя святих, портрети та характеристики окремих князів, розповіді про чудеса і небесні предзнаменування. В тексті зустрічається чимало порівнянь, прислів'їв, приказок, що підвищує його естетичне значення як яскравого твору художньої літератури.

Окрім Києва та Новгород, найбільшими літописними центрами Русі були Галич, Володимир Волинський, Чернігів. Хоча майже всі князівства Русі мали свої літописи, більшість з них носить місцевий, а не загальноруський характер. Серед найбільш визначних загальнодержавних літописів слід назвати Галицько-Волинський (XIII ст.). На відміну від інших, цей літопис викладає події не за роками, а становить суцільну розповідь про історичні факти та подає життєпис окремих найбільш відомих руських князів. За своїм історичним та літературним значенням Галицько-Волинський літопис посідає одне з найважливіших місць у вітчизняній культурі.

В Київській Русі літописи виконували багато функцій. Вони використовувалися в політичних суперечках, дипломатичних переговорах, у боротьбі з язичництвом. Протягом століть літописи все більше втрачали зв'язок із церквою. Секуляризація літописання виявилася і в змісті творів, і в тому, що їх безпосередніми укладачами ставали князі, дружинники, інші освічені люди. Відповідно до місця й умов створення літописи відбивали політичні пристрасті своєї епохи, тому дуже часто мали публіцистичний характер, пропагували ідеї місцевого й загальноруського патріотизму.

Проте, в тогочасній культурі в цілому перевага надається загальнонаціональному патріотизму. Ним зумовлюється зміст більшості пам'яток літератури Київської Русі. В безпосередній залежності від нього поставало й культурне значення твору, і його оцінка в сучасників і впродовж наступних поколінь. В усіх значних літературних творах тієї пори можна відчувати ідею величчя рідної землі, захоплення якою стає провідною темою

багатьох творів давнього письменства. Ця ідея була зумовлена актуальними обставинами тодішнього життя, і у відображенні цих обставин полягає ще одна особливість літератури Київської Русі - її історизм. До певної міри цей історизм можна назвати політичною заангажованістю літератури, адже замовниками і читачами її творів були князі та правляча верхівка держави. Саме ідеологію цих кіл, отже й вищі загальнодержавні або місцеві князівські інтереси й проводили в своїх творах давньоруські автори. Великою мірою ці інтереси були зумовлені міжнародним становищем Русі.

Відчуваючи політичний тиск з боку Візантії, Київ намагався відстояти своє право бути рівним серед рівних у тодішньому світі. І література мала довести святість Русі, як оплоту релігії в цьому регіоні, показати, що, незважаючи на відносно коротку власну християнську історію, вона може надати чимало прикладів страждань і мучеництва за віру всьому іншому християнському світу, від чого на той час залежав міжнародно-політичний авторитет держави. Ось чому велика увага в літературі приділяється патристиці - опису життя отців церкви та власних святих і мучеників: про Бориса та Гліба, Феодосія Печерського, Олександра Невського. Цілковитим зібранням подібних творів є «Києво-Печерський патерик», що містить розповіді про чудеса, які сталися з різними ченцями Печерської лаври.

Особливе місце серед таких творів займає «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Іларіон спрямував пафос свого твору проти гегемонії Візантійської церкви і її спроб встановити панування в духовно-релігійному житті Київської Русі. Спираючись на традиції християнської філософської думки, він доводить, посилаючись на Біблію, що закон, який дав Мойсей лише одному, «старшому» народу, завдяки благодаті та істині, що приніс Ісус Христос, робить всі народи рівними перед Богом. Тому Русь, яку хрестив Володимир, не потребує ніякої духовної опіки з боку «старших».

Іларіон, що 1051 р. став першим київським митрополитом не-греком, - виголосив своє «Слово», як вважають, між 1037 і 1050 рр. в Софіївському соборі в присутності князя Ярослава та його родини. Можливо, саме тому багато уваги в творі приділяється київським князям, особливо Володимиру, який був батьком Ярослава Мудрого. «Слово» Іларіона на довгі часи лишалося взірцем проповідницької літератури. Майстерно побудоване за класичними правилами риторики, воно виділяється яскравим добром мовних засобів, художніх прийомів та образів. Серед видатних церковних промовців та письменників Русі слід відзначити й Кирила Турівського, що жив у XII ст. і також використовував специфічний жанр «Слова», що являло собою урочисту

промову перед великою аудиторією.

Цей жанр було використано і невідомим автором «Слова о полку Ігоревім». Створене між 1185 і 1187 рр., «Слово» лишається неперевершеним шедевром світової культури, що й досі ставить перед дослідниками чимало проблем. На тлі давньоруської літератури «Слово» виділяється не лише майстерною формою, добором поетичних засобів, зв'язком з фольклорною традицією. Викликає здивування перевага, яку надає автор не розповсюдженій у тодішній літературі християнській символіці, а образам, пов'язаним з язичництвом, що утворює унікальний образний світ твору.

За жанром це радше не слово-хвала, а слово-жаль з приводу страждань Руської землі, з приводу загибелі руської дружини, яку було принесено в жертву княжому прагненню слави й військової здобичі. Особливою тугою сповнено в «Слові» ліричний монолог Ярославни, який надихав багатьох російських і українських поетів до створення неперевершених шедеврів у перекладі цього уривку поеми. Найбільшою ж загадкою лишається постать автора «Слова» – полум'яного патріота, широко обізнаної й талановитої людини. Брак відомостей про автора цього твору яскраво ілюструє рівень нашої історичної поінформованості про Давню Русь у цілому і дає підстави вважати, що її культурне життя - в сучасних уявленнях дещо примітивне - було значно багатшим і розвиненішим.

Світським за своїм характером було й «Повчання» Володимира Мономаха. Хоча автор і торкався в ньому питань віри, однак головна ідея цього твору - створити ідеал державного діяча, що поєднує в собі високі моральні та політичні якості, необхідні для блага рідної землі. Написане приблизно в 1117 р., «Повчання» було і морально-філософським узагальненням, і автобіографією видатного державного діяча, і своєрідною сповіддю перед смертю. Цікаво, що тих принципів, які задекларовано в «Повчанні», самому Володимирові дотримуватися не вдавалось, отже, даючи поради нащадкам, князь не був сліпим ідеалістом і добре розумів розбіжності між теорією та практикою, які усвідомлювалися на рівні християнського протиставлення «градів» земного й небесного.

Серед літературних творів тієї доби можна відзначити «Моління Даниїла Заточника». Воно побудоване за традиціями риторичного «Слова», але змістом цього твору стає не висока державна або морально-філософська чи релігійна проблематика. Автор, перебуваючи в опалі, звертається до князя з проханням вибачити його провини й дозволити повернутися на службу. Даниїл змальовує своє скрутне життя після того, як лишився служби, що єдино й давала йому

матеріальні можливості для існування. Автор постає як обдарована, наділена гострим розумом людина, що несправедливо потерпіла від заздрощів нікчемних прислужників, які оточують князя. Він не хоче служити боярам і виявляє себе палким прихильником сильної княжої влади й централізованої держави. Цей твір одним із перших започаткував в літературі Київської Русі демократичні тенденції, розпочавши тему простої «маленької» людини, яка значно пізніше стане провідною в усій світовій літературі.

Архітектура. При будівництві житла та оборонних споруд слов'яни здавна використовували матеріали місцевого походження і спиралися на традиції, що сягали ще трипільської культури. В умовах лісостепу, основними будівельними матеріалами були дерево і глина. Тогочасна дерев'яна архітектура характеризувалася багатоярусністю будівель, оздобленням їх башточками і теремами, наявністю різного типу прибудов – клітей, переходів, сіней. Вигадлива художня різьба по дереву традиційно прикрашала тогочасні будівлі. Простолюдини переважно жили у напівземлянках, інколи, досить великих зрубних будинках, що мали від 1 до 3 поверхів.

Християнство вимагало дотримання певних канонів релігійної служби, яка обов'язково мала відбуватися у стінах храмів. Тому, незабаром після хрещення Русі, починається будівництво церков. Василевська, побудована з дерева за зразком храму в Корсуні, і **Десятинна**, або Богородицька зведена в 996 р. – перша кам'яна церква Київської Русі. Вона була зведена грецькими майстрами в суворій відповідності до візантійських традицій. Її прикрашали фрески, мозаїка, різьблені мармурові і шиферні архітектурні елементи. На сьогоднішній день від цієї споруди зберігся лише фундамент, а сама церква була зруйнована під час монголо-татарської навали.

З часом, давньоруська культура будівництва почала набувати власних характерних рис. Їй було притаманне використання глибоких (до 4 метрів), і широких фундаментів, для зведення яких використовували грубий камінь, залитий цементом (так звана рустика). Стіни викладалися з тонких цегляних смуг, що чергувалися з товстими шарами цементу особливого складу, в якому в якості основного компонента виступала вапно.

Шедевр давньоруської архітектури – 13-ти купольний **Софійський собор**, зведений в 1037 р. у Києві гармонійно поєднував слов'янські та візантійські традиції зодчества. За задумом творців, храм Святої Софії символізував Будинок Премудрості Божої Небесної Софії, яку уособлювали і вселенська християнська Церква як зібрання віруючих, і як її прообраз – Матір Божу. Київська Софія будувалася за хрестово-купольною моделлю. П'ять її

нефів і тринадцять куполів утворювали символ шатра, що повільно піднімається знизу вгору до грандіозного центрального куполу, розташованого на величному циліндрі з прорізами для витончених арочних вікон.

Не можна не згадати і про **Золоті ворота** – головні парадні ворота Києва часів Давньої Русі. Збудовані у роки правління Ярослава Мудрого (1037) на честь розгрому печенігів. У 1051 р. було засновано Києво-Печерський монастир. У 1108 – 1113 рр. у Києві було побудовано ще один архітектурний шедевр – Михайлівський Золотоверхий собор, але з кінця XI ст. в давньоруській архітектурі все рідше зустрічаються грандіозні форми. Розміри храмів стають менше. Набувають розповсюдження кубічні однокупольні храми.

Будувалися видатні споруди і в інших містах Русі, зокрема Спасо-Преображенський собор (1036), Єлецький собор і П'ятницька церква, що стали прикрасою дитинця Чернігова, княжий палац і церква Пантелеймона в Галичі. Всього збереглося близька 100 архітектурних пам'яток до монгольської доби.

Живопис. Для давньоруського мистецтва було характерне поширення іконописного, фрескового живопису та мозаїк. Мистецтво масштабних **мозаїчних композицій** прийшло з Візантії. Мозаїка несе в собі ідею гармонійної єдності безлічі різних одиничних компонентів, їх чіткої організації в цілісну картину, де всі елементи знаходяться у взаємодії, взаємно доповнюючи один одного. Мозаїка складалася з низки візерунків, зображення яких виконані з невеликих шматочків каменю, мармуру, кераміки. Безперечними шедеврами є **мозаїка «Незламна стіна»** або **Богоматір Оранта** під куполом Софійського собору та виконані давньоруськими майстрами мозаїки Михайлівського Золотоверхого монастиря (1113), які після його руйнування в 1934 р., були вивезені до Москви. Більшість мозаїк періоду Давньої Русі виконувалися зі спеціального склоподібного матеріалу – смальти.

Так як мозаїки були дуже дорогими у виконанні, більшість зображень у храмах і в князівських палатах виконувалися у вигляді розписів фарбою – **фресок**. Фреска представляла собою малюнок, нанесений водяними фарбами на вологу штукатурку. Храми і собори Чернігова, Києва, Галича, Переяслава та інших міст прикрашали фрески, що ілюстрували сюжети Святого писання.

З'явилися перші **ікони**, які спочатку створювалися грецькими майстрами. Першим давньоруським живописцем, який залишив свій підпис на роботі став Аліпій Печерський – преподобний святий, київський мозаїк, іконописець і ювелір кінця XI ст., учень грецьких майстрів. Згодом в іконописі склалися місцеві художні школи, що мали власні стильові особливості.

Широко розвиненими були різьблення по дереву та каменю, які прикрашала як культові споруди, так і житла феодалів.

Розвивалося **декоративно-ужиткове мистецтво**. Особливо вражають ювелірні вироби давніх майстрів. Вони свідчать про високий рівень техніки обробки металів, різьблення по каменю та дереву, репрезентуючи водночас і розвиненість смаків русичів. Спадщина давніх грецьких колоністів, скіфів, готів, вірмен і майстрів з азійського ходу вивчалася та враховувалася вітчизняними ремісниками, але завжди пристосовувалася до власних культурних вимог, естетичних потреб, існуючих традицій.

Майстерність ювелірів, що набула розквіту в добу Київської Русі, зростала від важких і примітивних браслетів, масивних перснів, гривнів та нашийників, мідних або сплєтених зі срібного дроту, до тонких ажурних прикрас, оздоблених довершеною насічкою, що передавала не лише прості візерунки, а й складні сюжетні малюнки, як, наприклад, знахідки із Чорної могили (Чернігів, IX ст.). Від часів зміцнення держави збільшується на Русі кількість і якість прикрас та виробів із золота, коштовного каміння. З'являється традиція прикрашати складними малюнками зброю, кінське обладнання. В ці часи поширюються ковані пояси, що служать скоріше як прикраса, бо ретельно оздоблюються точкуванням, ажуровими прорізами. Вироби із золота, срібла, бронзи і кістки, що створювалися майстрами Київської Русі, відзначаються оригінальністю, високою художньою цінністю навіть у тих предметах, технологію виготовлення яких було запозичено.

Зокрема, це стосується **черні** – використання хімічного протравлювання срібних виробів задля створення темного фону, на якому виکارбовувалися фігури людей, тварин або декоративний орнамент. Запозиченим було й мистецтво скані – використання найтоншого дроту для напаявання у вигляді мальовничих візерунків на металеву основу виробу, що прикрашався. Близькою до скані була зернь – впаювання дрібнесеньких золотих або срібних кульок на поверхню прикрас. Найдовершенішою ювелірною технологією за часів Київської Русі можна вважати емаль. Для її виготовлення на поверхні золотих предметів витискувалися контури малюнку, у які потім впаювалися золоті перегородки. Проміжки заповнювалися різнокольоровими порошками особливого хімічного складу, після чого виріб піддавали термічній обробці. Повільно розплавляючись, такі порошки утворювали вишукану поверхню завданого малюнку.

Якщо ж майстерністю ювелірів могли скористуватися лише князі та старші бояри, то плоди праці **гончарів** зустрічалися в кожній оселі. Традиції виготовлення глиняного посуду сягали ще дотрипільських часів. Вже тоді

гончарні вироби, особливо ті, що виконували культове призначення, прикрашалися різнокольоровим розписом, у якому переважали геометричні та рослинні орнаменти. Такий посуд використовувався під час принесення жертв язичницьким богам. Скоріше за все, їм жертвувалося те ж, що вживалося в їжу й самими людьми: страви з м'яса, борошна, варених та сирих овочів, мед, що був не лише ласим блюдом, а й ішов на приготування напоїв, які користувалися попитом серед усіх верств суспільства.

Культура стародавнього та середньовічного періоду історії України створила родючий ґрунт, на якому пізніше постала різноманітна в своїх проявах та самобутня за своїм характером культура українського народу. Демократичні її тенденції знайшли особливо сприятливі умови для своєї подальшої еволюції на українських землях. Ці тенденції були тісно пов'язані з патріотичною боротьбою за національну самобутність вітчизняної культури, що стала тотожною боротьбі за рідну мову, за православну віру, за соборну державу.